

УДК 346.1/9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.1.40>

МОДЕРНІЗАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА У ГАЛУЗІ ГОСПОДАРСЬКО-ТОРГОВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Черненко О.А.,
кандидат юридичних наук,
старший дослідник,
старший науковий співробітник відділу правового забезпечення ринкової економіки
НДІ приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5184-333X>
e-mail: ochernenko79@gmail.com

Погарченко Т.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного університету
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0207-3468>
e-mail: t.pogarchenko@knute.edu.ua

Черненко О., Погарченко Т. Модернізація законодавства у галузі господарсько-торговельної діяльності в умовах євроінтеграції.

У статті розглянуті питання особливостей модернізації законодавства у галузі торговельно-економічної діяльності в умовах євроінтеграції. Зазначено, що господарсько-торговельна діяльність є тією галуззю, яка підлягає активній модернізації, враховуючи вимоги Угоди про асоціацію. Зроблено висновок, що зобов'язання щодо адаптації законодавства України до законодавства ЄС у торговельній діяльності зазнали змін з огляду на те, що низка актів ЄС були змінені або ж скасовані, тому наразі актуальною є імплементація новел законодавства ЄС у період після ратифікації Угоди про асоціацію.

Термін «господарсько-торговельна діяльність», на нашу думку, який вживається у ГК України, по суті означає торговельну діяльність, яка здійснюється суб'єктами господарювання. Розширення сфери цифровізації господарсько-торговельної діяльності є ще одним вектором євроінтеграції.

Ланцюжок постачання харчових продуктів є вразливим для нечесної торгової практики через різкий дисбаланс між малими та великими операторами ринку сільськогосподарської продукції. В Україні зустрічаємо нечесну практику, коли великі рітейлери диктують умови виходу на ринок та оплати продукції. Тому імплементація положень Директиви Європейського Парламенту і Ради 2019/633 від 17 квітня 2019 року «Про недобросовісну торгівлю практикою між підприємствами у сфері сільського господарства та продовольства» для України є важливою.

Загалом законодавство ЄС є доволі динамічним, особливо враховуючи напрям політики ЄС на розвиток зеленої економіки та цифровізації, тому приймається і низка положень, які удосконалюють торгівлю у цих напрямках. Для України важливим завданням є не тільки адаптація національного законодавства до уже чинних актів ЄС, а й врахування тих ідей правової політики, які активно обговорюються та розробляються у ЄС, зокрема положення щодо гармонізації бізнес-права.

Ключові слова: саморегулювання, господарсько-торговельна діяльність, євроінтеграція, регулювання, суб'єкт господарювання, Європейський Союз, директива, модернізація законодавства, цифровізація, адаптація.

Chernenko O., Poharchenko T. Modernisation of legislation in the field of economic and commercial activity in the context of european integration.

The article deals with the issues of peculiarities of modernisation of legislation in the field of trade and economic activity in the context of European integration. It is noted that economic and trade activity is the

industry which is subject to active modernisation, taking into account the requirements of the Association Agreement. The author concludes that the obligations to adapt Ukrainian legislation to EU legislation in trade have changed due to the fact that a number of EU acts have been amended or repealed, and therefore it is now important to implement the novelties of EU legislation in the period after ratification of the Association Agreement.

The term «economic and commercial activity» used in the Commercial Code of Ukraine essentially means trading activities carried out by business entities. Expanding the scope of digitalisation of economic and commercial activities is another vector of European integration.

The food supply chain is vulnerable to unfair trade practices due to a sharp imbalance between small and large agricultural market operators. In Ukraine, we see unfair practices when large retailers dictate the terms of market entry and payment for products. Therefore, the implementation of the provisions of Directive 2019/633 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on unfair trade practices between undertakings in the agriculture and food sectors is important for Ukraine.

In general, EU legislation is quite dynamic, especially given the direction of EU policy towards the development of a green economy and digitalisation, and a number of provisions are being adopted to improve trade in these areas. For Ukraine, an important task is not only to adapt national legislation to the existing EU acts, but also to take into account the legal policy ideas that are actively discussed and developed in the EU, in particular, the provisions on harmonisation of business law.

Key words: self-regulation, economic and commercial activity, European integration, regulation, business entity, European Union, directive, modernisation of legislation, digitalisation, adaptation.

Постановка проблеми. Євроінтеграційний вектор вплинув та продовжує впливати на правову систему України. Адаптація законодавства України до права ЄС насамперед торкнулася економічних відносин, оскільки Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони є як політичною так і економічною угодою. Динамізм Європейського Союзу частково ґрунтується на існуванні єдиного спільного ринку. Господарсько-торговельна діяльність є тією галуззю, яка підлягає активній модернізації, враховуючи вимоги Угоди про асоціацію. Тому актуальним залишаються питання: які уже зміни зроблені та що ще слід зробити у галузі господарсько-торговельної діяльності враховуючи умови євроінтеграції.

Метою дослідження є вивчення особливостей модернізації законодавства у галузі торговельно-економічної діяльності в умовах євроінтеграції.

Питання адаптації законодавства України до права ЄС вивчали такі науковці: О. Беяневич, О. Гончаренко, О. Бакалінська, О. Вінник, Н. Пацурія, О. Подцерковний, В. Полухович, В. Резнікова, В. Щербина та інші. Однак аспект господарсько-торговельної діяльності, зважаючи на актуальність та обсяг питання, потребує поглибленого різновекторного вивчення.

Стан дослідження. Згідно із Загальнодержавною програмою адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу «Державна політика України щодо адаптації законодавства формується як складова частина правової реформи в Україні та спрямовується на забезпечення єдиних підходів до нормопроєкування, обов'язкового врахування вимог законодавства Європейського Союзу під час нормопроєкування, підготовки кваліфікованих спеціалістів, створення належних умов для інституціонального, науково-освітнього, нормопроєктного, технічного, фінансового забезпечення процесу адаптації законодавства України» [1]. Завдання урядів полягає в тому, щоб знайти правильне поєднання ринкових сил та урядового втручання для досягнення цілей політики щодо забезпечення ефективності при зміні економічних та соціальних умов [2].

У статті 3 Угоди про асоціацію визначено, що сторони визнають, що принципи вільної ринкової економіки становлять основу для їхніх відносин [3]. Згідно із п. 11. ч. 9 ст. 86 Угоди про асоціацію «економічна діяльність» включає діяльність промислового, торговельного і професійного характеру, а також діяльність ремісників, і не включає діяльність, що має місце під час здійснення владних повноважень. Відповідно до ст. 263 Господарського кодексу України господарсько-торговельною є діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання у сфері товарного обігу, спрямована на реалізацію продукції виробничо-технічного призначення і виробів народного споживання, а також допоміжна діяльність, яка забезпечує їх реалізацію шляхом надання відповідних послуг.

На думку, О. Полтавського «торговельна діяльність – це самостійна, ініціативна діяльність, яка у певних випадках пройшла процедуру легалізації, визначена чинним законодавством, пов'язана з про-

дажем продукції виробничо-технічного призначення, а також товарів народного споживання у відповідних торговельних об'єктах (або торговельних місцях) на підставі усних або письмових договорів, які передбачають передачу прав власності на такі продукцію та товари, а також допоміжна діяльність, спрямована на забезпечення умов для їх продажу шляхом надання відповідних послуг із метою отримання прибутку [4, с. 20]. Тому сам термін «господарсько-торговельна діяльність», на нашу думку, який вживається у ГК України, по суті означає торговельну діяльність, яка здійснюється суб'єктами господарювання.

Питанням торгівлі присвячений Розділ IV Угоди про асоціацію. Зокрема визначається, що сторони поступово створюють зону вільної торгівлі протягом перехідного періоду, що не перевищує 10 років починаючи з дати набрання чинності цією Угодою-1, відповідно до положень цієї Угоди та відповідно до Статті XXIV Генеральної угоди про тарифи та торгівлю 1994 року (далі - ГАТТ-1994).

Відповідно до Додатку XXXIX до глави 20 «Захист прав споживачів» Розділу V «Економічне і галузеве співробітництво» Україна зобов'язується поступово наблизити своє законодавство до законодавства ЄС, а саме адаптувати положення: Директива Європейського Парламенту та Ради від 3.12.2001 про загальну безпеку продукції (№ 2001/95/ЄС), Директива Ради від 25.06.1987 про зближення законодавств держав-членів, стосовно товарів, що не відповідають їх зовнішньому вигляду та які представляють загрозу для здоров'я та безпеки споживачів (№ 87/357/ЄЕС), Рішення Комісії від 21.04.2008, що зобов'язує країни-члени забезпечити наявність на магнітних іграшках, що поставляються чи є в наявності на ринку, попередження про ризик для здоров'я та безпеки, який вони становлять (№ 2008/329/ЄС), Рішення Комісії від 11.05.2006, що зобов'язує країни-члени забезпечити постачання на ринок виключно запальничок із захистом від дітей та заборонити постачання на ринок запальничок-новинок (№ 2006/502/ЄС), Директива № 98/6/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 16.02.1998 про захист споживачів при зазначенні цін на товари, що пропонуються споживачам, Директива № 2005/29/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 11.05.2005 про недобросовісні торговельні методи підприємств до споживачів на внутрішньому ринку, що вносить зміни до Директиви Ради № 84/450/ЄЕС, Директив № 97/7/ЄС, № 98/27/ЄС та № 2002/65/ЄС Європейського Парламенту та Ради, а також до Регламенту (ЄС) № 2006/2004 Європейського Парламенту та Ради («Директива про недобросовісні торговельні методи») (Текст має відношення до ЄЕЗ), Директива № 1999/44/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 25.05.1999 про певні аспекти продажу споживчих товарів та відповідні гарантії, Директива № 93/13/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 5.04.1993 про недобросовісні умови у споживчих контрактах, Директива № 97/7/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 20.05.1997 про захист споживачів стосовно дистанційних контрактів – Заява Ради та Парламенту стосовно статті 6 (1) – Комісії стосовно статті 3 (1), перший абзац тощо [5]. Однак важливо зауважити, що низка вказаних нормативно-правових актів уже зазнали змін або ж були скасовані, тому актуальною є адаптація змін прийнятих на відповідному рівні у ЄС у період після ратифікації Угоди про асоціацію. Загалом законодавство ЄС є доволі динамічним, особливо враховуючи напрям політики ЄС на розвиток зеленої економіки та цифровізації, тому приймається і низка положень, які удосконалюють торгівлю у цих напрямках.

Прикладом спроби адаптації національного законодавства до законодавства ЄС є проект Закону України «Про основні засади торговельної діяльності харчовими продуктами» № 6155 від 08.10.2021 (знято з розгляду). У п. 2 пояснювальної записки до проекту зазначається, що його метою є «зміцнення основ національної продовольчої безпеки і протидії недобросовісній конкуренції між суб'єктами господарювання, у тому числі в процесі реалізації харчових продуктів, підтримки вітчизняних виробників харчової продукції при здійсненні торговельної діяльності. Також запропонованим проектом передбачається імплементація норм Директиви Європейського Парламенту і Ради 2019/633 від 17 квітня 2019 року «Про недобросовісну торгову практику між підприємствами у сфері сільського господарства та продовольства»¹ у національне законодавство» (далі – Директива)» [6]. Зазначена Директива встановлює мінімальний перелік заборонених недобросовісних торговельних практик у відносинах між покупцями та постачальниками в ланцюжку постачання сільськогосподарської та харчової продукції та встановлює мінімальні правила щодо дотримання цих заборон і механізмів координації між правоохоронними органами. Мета цієї Директиви полягає в боротьбі з практиками, які грубо відхиляються від належної комерційної поведінки, які суперечать добросовісності та чесній угоді та які в односторонньому порядку нав'язуються одним торговим партнером іншому [7]. Країни ЄС повинні транспонувати Директиву в національне законодавство до 1 травня 2021 року. Отже, як зазначається, це частина широкого порядку денного управління, який спрямований на досягнення більш ефектив-

ного та справедливого ланцюга постачання харчових продуктів, а також включає співпрацю виробників і заходи для підвищення прозорості ринку. Стратегія «Від ферми до столу» також розроблена для того, щоб сприяти покращенню позицій фермерів у ланцюзі постачання продовольства. У вказаній Директиві приділена увага «нечесній торговій практиці» (УТР), яка у відносинах між компаніями змінює належну комерційну поведінку та суперечить добросовісності та чесному веденню справ. Тому захист від такої нечесної практики є важливою ціллю і для суб'єктів господарювання в Україні.

Слід зауважити, що ланцюжок постачання харчових продуктів є вразливим для нечесної торгової практики через різкий дисбаланс між малими та великими операторами ринку сільськогосподарської продукції. Європейський Союз вирішив покращити захист фермерів, а також малих і середніх постачальників, і встановити обов'язкові правила, які забороняють певні нечесні торгові практики [8]. Часто і в Україні зустрічаємо випадки, коли великі рітейлери диктують умови виходу на ринок та оплати продукції, тому імплементація положень цієї Директиви для України є дуже важливою.

Так, у пресі повідомляється про Меморандум за базові продукти харчування, що входять до зазначеного в ньому переліку, оплата торговими мережами — підписантами Меморандуму здійснюватиметься у строки не пізніше 30 календарних днів. Водночас розрахунки за товари, на які розповсюджується дія Постанови Кабінету Міністрів України №650 від 19 червня 2023 року, мають відбуватись у строки не пізніше 10 календарних днів із дня виставлення постачальником товарів, на які вона поширюється, рахунка для оплати за поставлену продукцію [9].

Крім того, важливі положення щодо господарсько-торговельної діяльності охоплює і Регламент Європейського парламенту і Ради (ЄС) № 1308/2013 від 17 грудня 2013 року про встановлення спільної організації ринків сільськогосподарських продуктів та про скасування регламентів Комісії (ЄЄС) № 922/72, (ЄЄС) № 234/79, (ЄС) № 1037/2001 і (ЄС) № 1234/2007 (далі – Регламент № 1308/2013). В Україні також пропонують імплементувати положення цього акту. Так, з метою імплементування вказаних положень подано проект Закону України «Про об'єднання сільськогосподарських товаровиробників», яким враховано низку положень Регламенту № 1308/2013 [10]. На думку О. Гончаренко «Однак суттєвим недоліком цього проекту є те, що ним пропонується фактичне створення саморегульованих організацій сільськогосподарських товаровиробниками, які у проекті називаються «репрезентативними», але не визначаються їх організаційно-правові форми» [11].

Зокрема, розроблено відповідний проект акта на виконання завдань 1016-1018, 1135, 1136 Плану заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25 жовтня 2017 р. № 1106 [12].

Актуальними положеннями є визначення у цьому Регламенті об'єднань виробників сільськогосподарських продуктів: організацій виробників, асоціацій виробників та міжгалузевих організацій. Відповідно до Регламенту № 1308/2013 такі організації можуть набути статус визнаних державою, їх діяльність профінансованою (відповідні проекти), також передбачається можливість обов'язкового застосування на певному ринку правил запропонованих такими організаціями [13].

Важливим аспектом для розвитку торгової діяльності є її цифровізація. Зокрема, цифровим технологіям притаманна самоорганізація, що забезпечує цифровізацію не лише економіки та права, а й інших сфер суспільного та приватного життя, роблячи його більш ефективним і легким [14, с. 61]. Тому розширення сфери цифровізації господарсько-торговельної діяльності є ще одним вектором євроінтеграції.

Крім того, прийнятий Закон України «Про захист прав споживачів» (у новій редакції) (далі – проект Закону), який розроблено на виконання пункту 124 Плану пріоритетних дій Уряду, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.03.2021 № 276-р, з метою наближення національного законодавства про захист прав споживачів до законодавства Європейського Союзу та гармонізації системи захисту прав споживачів в Україні з принципами, підходами та практиками ЄС [15]. Вказаний закон стосується також господарсько-торговельної діяльності. Зокрема, цим Законом, який імплементуються положення Директиви № 2011/83/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 25.10.2011, передбачено визначення електронного торговельного майданчика (маркетплейса), електронного сервісу порівняння продукції (прайс-агрегатора) та їх відповідальність за наявність інформації, яка стосується даних про суб'єктів господарювання, що продають продукцію на веб-сайтах маркетплейса та прайс-агрегатора. Крім того, Законом адаптовано такі законодавчі акти ЄС: Директиву № 98/6/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 16.02.1998 про захист споживачів при зазначенні цін на товари, що пропонуються споживачам; Директиву № 2005/29/ЄС Європейського Парламенту

та Ради від 11.05.2005 про недобросовісні торгівельні методи підприємств до споживачів на внутрішньому ринку, що вносить зміни до Директиви Ради № 84/450/ЄЕС, Директив № 97/7/ЄС, № 98/27/ЄС та № 2002/65/ЄС Європейського Парламенту та Ради, а також до Регламенту (ЄС) № 2006/2004 Європейського Парламенту та Ради; Директиву № 2019/771 Європейського Парламенту та Ради від 20.05.2019 про деякі аспекти, що стосуються договорів на продаж товарів, що вносить зміни до Регламенту (ЄС) № 2017/2394 та Директиви № 2009/22/ЄС та скасовує Директиву № 1999/44/ЄС; Директиву № 93/13/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 05.04.1993 про недобросовісні умови у споживчих контрактах; Директиву № 2011/83/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 25.10.2011 про права споживачів, що вносить зміни до Директиви Ради № 93/13/ЄС та Директиви № 1999/44/ЄС Європейського Парламенту та Ради та скасовує Директиву Ради № 85/577/ЄЕС та Директиву № 97/7/ЄС Європейського Парламенту та Ради; Директиву № 2013/11/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 21.05.2013 про альтернативне вирішення споживчих спорів та про внесення змін до Регламенту (ЄС) № 2006/2004 та Директиви № 2009/22/ЄС тощо.

Слід звернути увагу, що наразі у ЄС обговорюються ініціативи щодо розроблення Проекту Європейського бізнес-кодексу. Зазначається, що гармонізація бізнес-права підвищить ефективність європейської економіки [16]. Зокрема, пропонується, що розробка європейських законів щодо економічної діяльності не повинна відбуватися раптово шляхом заміни національних законів, а розробляти його потрібно поетапно. Перший включає в себе зіставлення положень, директив і рекомендацій відповідно до їх категорії шляхом консолідації-компіляції, щоб можна було сформулювати доступну нормативну базу. На підставі цього у звіті пропонується об'єднати портали EUR-Lex і N-Lex для покращення доступності та розбірливості європейських стандартів усіма мовами Союзу. Мобільність компаній у європейському просторі має будуватися на узгоджених правилах, щоб забезпечити їх найкраще адаптованими інструментами, для яких буде використано кодифікацію-модифікацію [17]. Тому для України важливим завданням є не тільки адаптація національного законодавства до уже чинних актів ЄС, а й врахування тих ідей правової політики, які активно обговорюються та розробляються у ЄС, зокрема положення щодо гармонізації бізнес-права.

Висновки. Зобов'язання щодо адаптації законодавства України до законодавства ЄС у торговельній діяльності зазнали змін з огляду на те, що низка актів ЄС були змінені або ж скасовані, тому наразі актуальною є імплементація новел законодавства ЄС у період після ратифікації Угоди про асоціацію.

Загалом законодавство ЄС є доволі динамічним, особливо враховуючи напрям політики ЄС на розвиток зеленої економіки та цифровізації, тому приймається і низка положень, які удосконалюють торгівлю у цих напрямках.

Для України важливим завданням є не тільки адаптація національного законодавства до уже чинних актів ЄС, а й врахування тих ідей правової політики, які активно обговорюються та розробляються у ЄС, зокрема положення щодо гармонізації бізнес-права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: затверджена Законом України від 18 березня 2004 року № 1629-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1629-15#Text> (дата звернення: 11.05.2023).
2. A number of other useful OECD policy recommendations on regulatory reform can be accessed at. URL: www.oecd.org/publications/Pol_brief/9804_pol.htm (дата звернення: 10.09.2023).
3. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/984_011?find=1&text=%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD#Text. (дата звернення: 11.05.2023).
4. Полтавський О. Щодо визначення поняття «торговельна діяльність» та її ознак. *Підприємництво, господарство і право*. 2015. № 2. С. 19–22.
5. Додаток XXXIX до глави 20 «Захист прав споживачів» розділу V «Економічне і галузеве співробітництво» URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/ugoda-pro-asociaciyu/39_Annex.pdf (дата звернення: 11.05.2023).
6. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про основні засади торговельної діяльності харчовими продуктами» № 6155 від 08.10.2021 URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/959791> (дата звернення: 11.05.2023).

7. Директива (ЄС) 2019/633 Європейського парламенту та Ради щодо недобросовісної торгової практики у відносинах між підприємствами в ланцюзі постачання сільськогосподарської та харчової продукції. URL: <https://www.fao.org/faolex/results/details/en/c/LEX-FAOC185638/> (дата звернення: 10.05.2023).
8. Unfair trading practices in the food chain URL: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/agri-food-supply-chain/unfair-trading-practices_en (дата звернення: 13.05.2023).
9. Меморандум торгових мереж щодо граничних строків розрахунків як феномен саморегулювання галузі URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/memorandum-torgovih-merezh-shchodo-granichnih-strokov-rozrahunkiv-yak-fenomen-samoregulyuvannya-galu.html> (дата звернення: 11.05.2023).
10. Проект Закону України «Про об'єднання сільськогосподарських товаровиробників» URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1513552> (дата звернення: 11.05.2023).
11. Гончаренко О. Правові засади саморегулювання господарської діяльності повоєнної України. *Право України*. 2023. № 10. С. 36–48.
12. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про об'єднання сільськогосподарських товаровиробників» URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1513554> (дата звернення: 15.05.2023).
13. Регламент Європейського парламенту і Ради (ЄС) № 1308/2013 від 17 грудня 2013 року про встановлення спільної організації ринків сільськогосподарських продуктів та про скасування регламентів Комісії (ЄС) № 922/72, (ЄС) № 234/79, (ЄС) № 1037/2001 і (ЄС) № 1234/2007. URL: [https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/55-GOEEI/Регламент 1308 2013.pdf](https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/55-GOEEI/Регламент%201308%202013.pdf) (дата звернення: 14.05.2023).
14. Гончаренко О.М. Бабаджанян Г.Б. Правове регулювання використання цифрових технологій у господарській діяльності. *Юридичний бюлетень*. 2020. 12. С. 54–61.
15. Пояснювальна записка до Закону України «Про захист прав споживачів» URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=6134&conv=9> (дата звернення: 11.05.2023).
16. The drafting of a European Business Code URL: <https://www.robert-schuman.eu/en/european-issues/0535-the-drafting-of-a-european-business-code>. (дата звернення: 11.05.2023).